

Dalibor BROZOVIĆ

JEZIK KAO BITNA ODREDNICA KULTURNOG IDENTITETA*

Sažetak

U Bosni i Hercegovini status službenoga jezika imaju standardni jezici svih triju konstitutivnih naroda, tj. Bošnjaka, Hrvata i Srba. Ta tri jezika posjeduju veoma specifične zajedničke osobine, uključujući i međusobnu razumljivost u vrlo visokoj mjeri. S druge strane, oni u praksi funkcioniraju kao bilo koji europski standardni jezici. Koegzistencija triju službenih jezika u istoj državi, s nositeljskim narodima prilično ispremeštanima, stvara niz ozbiljnih problema. Postoje određene tendencije da jezik Bošnjaka, koji su koncentrirani u Bosni i Hercegovini, postane pod bosanskim imenom zajednički službeni jezik svih triju konstitutivnih naroda. Za Hrvate u BiH to je neprihvatljivo, jer bi zahtijevalo i promjenu već postojećega njihova jezika i gubitak zajedničkoga kulturnog identiteta s Hrvatima u Hrvatskoj. Koliko je poznato, sličan je i stav Srba u BiH.

Kažemo li da je jezik jedna od bitnih odrednica kulturnoga identiteta, izrekli smo određenu nesumnjivo istinitu tvrdnju, ali njezin je puni sadržaj mnogo, zaista mnogo složeniji nego što nam se to čini na prvi pogled. Objе glavne imenice sadržane u toj tvrdnji, tj. jezik i identitet,¹ odlikuju se priličnom mnogoznačnošću. Prije svega to vrijedi za pojam jezika. Naime, pod jezikom mislimo na dvije u načelu potpuno različite pojave, s time da se obje mogu dalje dijeliti na jedinice nižega reda. A što se tiče identiteta, može biti riječ o veoma različitim ljudskim kolektivima ili aglomeracijama što se definiraju nekim oblikom jezičnoga zajedništva.

* Predavanje održano na kolokviju "Vjera i kultura" 24. studenoga 2001. na Vrhbosanskoj katoličkoj teologiji u Sarajevu. - *Napomena urednika.*

¹ O pojmu *identitet* u kontekstu ovoga mogjeg priloga naći ćemo mnoge zanimljive podatke i razmišljanja u zborniku *Kultura, Etničnost, Identitet*, prired. Jadranka Čačić-Kumpes, Zagreb, Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 1999., 320 stranica. Tu je i moj prilog s naslovom *Etničnost kao jedna od podloga nacionalne kulture* (str. 219-224).

Kada je riječ o jeziku, uzet ćemo dvije oznake u kojima riječ jezik ima bitno različito značenje. Prva je "slavenski jezici" ili "indoeuropski jezici", a druga "službeni jezici Europske unije".

U prvom slučaju radi se o jezicima shvaćenima *samo* kao zajednice srodnih dijelekata koji se mogu svesti na zajednički oblik, a da ne budu obuhvaćeni i neki drugi također srodni dijalekti, ili čak svi inače srodni dijalekti. Primjerice, kad kažemo slovenski jezik, ili makedonski jezik, ili bugarski jezik, onda to u sva tri slučaja predstavlja jednu specifičnu zajednicu južnoslavenskih dijelekata koja ne obuhvaća sve južnoslavenske ili čak sve slavenske dijalekte. Za to značenje pojma *jezik* posve je nevažno ima li kakvu višu kulturnu i(li) društvenu funkciju, ima li služben status i je li normiran i slično. Za pojam jezika u tome smislu ravnopravni su svi slavenski jezici, i oni koji su danas u većini moderni službeni standardni jezici određenih slavenskih nacija, i bespisani polapski jezik, koji je izumro koncem 18. st., i kašupski (pomoranski) jezik, koji ima beletristiku, pa i pučku pismenost, ali nema svoga standardnog oblika i govornici njegovih dijelekata osjećaju se Poljacima i služe se u svim modernim funkcijama poljskim standardnim jezikom. Jezicima u tome smislu bavi se genetska, komparativna ili povijesno-poredbena lingvistika. Za nju je posve svejedno što je makedonski do 18. st. bio bespisanim jezikom² (kao polapski), što on od tada ima neku nenormiranu pisanost i beletristiku (kao kašupski), a od 40-ih godina 20. st. funkcionira kao standardni jezik makedonske nacije (kao svi drugi slavenski standardni jezici). Isto tako, kada govorimo o indoeuropskim jezicima, sa stajališta genetske lingvistike posve je svejedno je li koji jezik živ ili mrtav, je li bespisana skupina dijelekata ili visoko-standardiziran jezik, možda čak s međunarodnom ulogom.

Drugo je značenje jezika kod službenih jezika Europske unije, to je značenje jezika kao normiranoga idioma³ koji nekoj zajednici služi za sve potrebe civilizacije. U modernome društvu to je standardni jezik. Naravno, on je uvijek formiran na temelju neke dijalektne ili slične podloge, ali s time završava svaka veza standardnoga jezika s genetsko-lingvističkim kriterijima; strogo uzevši, stupanj srodnosti nekih podloga za standardne jezike može biti praktično važan, ali načelno nije. Drugim

² Katkada se govori o starocrkvenoslavenskom (cirilometodskom) jeziku kao o staromakedonskom, ali to nije opravdano. Istina jest da je dijalektna osnovica stcsl. jezika jugoistočna, makedonska iz 9. st., kada su se slavenski jezici još minimalno razlikovali. Od stcsl. jezika razvili su se u srednjem vijeku narodni crkvenoslavenski jezici (ruski, bugarski, srpski, hrvatski i dr.), a standardni makedonski pojava je 20. st. (dakle bez kontinuiteta s crkvenoslavenskim idiomima) i s dijalektnom osnovicom ne jugoistočnom nego jugozapadnom i djelomično središnjom makedonskom.

³ *Idiom* je neutralan termin upotrebljiv za bilo koji oblik jezika: mjesni govor, dijalekt, standardni jezik, razgovorni jezik, interdijalekt i slično.

riječima, ima neku praktičnu vrijednost što je podloga slovenskoga standardnog jezika genetskolingvistički srodna s podlogom susjednoga hrvatskoga, a ne s podlogama također susjednih standardnih jezika talijanskoga, njemačkog i mađarskoga, ali sa stajališta sociolingvistike, znanosti koja se uz ostalo bavi i standardnim jezicima, to u načelu nije osobito važno, iako nije baš posve nevažno.

Genetskolingvistički pojam jezika predstavlja zajednicu blisko srodnih dijalekata kao njihov dijasistem, a sociolingvistika shvaća jezik kao standardiziran idiom u opreci prema nestandardiziranima, koji se nazivaju vernakularima.⁴ Nema nikakve automatske veze između genetskolingvističkoga i sociolingvističkog pojma *jezik*. Primjerice, u romanskoj povijesnoporedbenoj lingvistici ravnopravno s jezicima koji imaju standardni oblik fungiraju i okcitanski (provansalski), koji ima samo beletristiku,⁵ ali nije standardiziran, zatim tzv. franko-provansalski, koji je tipičan vernakular, i konačno sardski, koji je u genetskolingvističkom smislu najosebujniji romanski dijasistem, ali također nije standardiziran i sami se Sardinici služe talijanskim standardnim jezikom. S druge strane, dva veoma različita dijalekta armenskoga dijasistema bila su osnovicama za istočnoarmenski i zapadnoarmenski standardni jezik, ali postojanje dvaju standarda ne ugrožava jedinstva armenskoga jezika kao dijasistema njegovih dijalekata.⁶ I kod nas je od polovice 18. st. do hrvatskoga narodnog preporoda bio sličan slučaj: u procesu standardizacije bila su dva hrvatska pisana jezika, novoštokavski i kajkavski (čakavske pisanosti tada više nema).⁷

Kada smo već kod hrvatske tematike, moramo se pozabaviti još jednom specifičnom pojavom koja se pojavljuje u tri oblika. Engleski, španjolski i portugalski standardni jezik formirani su u Europi, ali nakon prenošenja na druge kontinente nastali su s vremenom malo drugačiji oblici iste osnove: američki i australski engleski, razni latinskoamerički španjolski, brazilski portugalski. S njemačkim standardnim jezikom donekle je sličan slučaj; on se s istom osnovicom paralelno razvijao s

⁴ Vernakular je obično isto što i dijasistem u rangu jezika, ali s tom razlikom da su vernakulari samo oni dijasistemi od kojih nijedan dijalekt nije poslužio za izgradnju standardnoga jezika, no neki vernakulari mogu posjedovati i nepisan razgovorni oblik koji na kakvu raznojezičnom terenu služi kao međuetničko sredstvo usmenoga komuniciranja.

⁵ I to ne bilo kakvu beletristiku. Provansalski trubadurski pjesnici od 11. do 13. st. prvi u Europi uvode živi jezik u poeziju, a Frédéric Mistral (1830.-1914.) piše na provansalskome poemu *Mirèio* i druga djela te 1904. god. dobiva Nobelovu nagradu za književnost.

⁶ Ne ugrožava, naravno, ni jedinstva same armenske nacije.

⁷ Kada tko tvrdi da se do ilirizma, dakle i u razdoblju od 1750. do 1830. god. piše i štokavski i čakavski i kajkavski (tj. ne samo štokavski i kajkavski), ili je neznalica, ili svjesno krivotvori jezičnu povijest.

nekim razlikama u Njemačkoj, Austriji i Švicarskoj. S francuskim standardnim jezikom zbivala su se oba takva procesa; onaj izvaneuropski u kanadskom Kvebecku, europski u Belgiji i Švicarskoj. I konačno, na prilično ujednačenoj ali ne posve identičnoj novoštokavskoj podlozi razvijao se u raznim razdobljima, pretežno neovisno i na razne načine standardni jezik Bošnjaka, Crnogoraca, Hrvata i Srba (da nabrajam abecednim redom). U sva tri slučaja⁸ ono što je zajedničko, zapravo je apstraktna veličina koja obuhvaća i neke različite konkretnosti. Konkretni nacionalni realizacijski oblici takva apstraktnoga sustava nazivaju se u sociolingvističkoj teorijskoj terminologiji konkretnim varijantama apstraktnoga standardnog idioma; no to je kabinetska znanstvena terminologija, jer takve varijante, u praksi, za nacionalne kolektive koji se njima služe, funkcioniraju savršeno jednako kao što jednonacionalni konkretni standardni jezici, koji nemaju varijanta, funkcioniraju svaki za svoj nacionalni kolektiv. Varijante su dakle za kolektive koji se njima služe, zapravo njihovi standardni jezici, bez obzira na to jesu li tako nazivane u praksi svakodnevnoga života. Osobito to vrijedi za konkretne nacionalne realizacijske varijante apstraktno standardne novoštokavštine, jer one ni u jednom razdoblju nisu predstavljale početno zajedništvo niti su razvojno nastale jedna od druge kao što je to bilo drugdje u većini slučajeva.⁹

Očito je dakle da pojam jezika sadrži veoma različita značenja, a svako od njih može biti odrednicom nekoga identiteta, dapače, raspon je unekoliko još širi. Tako i mrtvi normirani jezici mogu predstavljati specifične identitete: sanskrt je predstavljao raznojezičnu indijsku civilizaciju povezanu hinduizmom i predstavlja je djelomično i danas; latinski je u Europi imao u nekim razdobljima različite funkcije kojima je predstavljao neke šire identitete; a različite redakcije crkvenoslavenskoga jezika predstavljaju identitet slavenskoga pravoslavlja (u prošlosti i rumunjskoga). Slične civilizacijske funkcije može imati i idiom koji je za neki kolektiv živi jezik. Tako je grčki *koinè* svojedobno predstavljao identitet plurietničkoga helenističkog svijeta, a klasični arapski jezik u određenoj mjeri predstavlja identitet mnogonacionalne islamske civilizacije.

Opisani primjeri govore o više ili manje nesvakodnevnom služenju jezikom, a identitet koji predstavljaju vezan je u nekoj mjeri ili isključivo

⁸ Tj. u englesko-španjolsko-portugalskome, u njemačkom i u slučaju standardne novoštokavštine.

⁹ U engleskom, španjolskom i portugalskom slučaju prvotni se oblik prenosi iz metropole u kolonije i onda se tamo razvija u novi oblik, u njemačkome se slučaju isti Lutherov oblik razvija donekle neovisno u tri državne formacije. Na srednjo-južnoslavenskom području nema ničega sličnoga, imamo, uza sve dodire, ipak i vremenski i faktografski različite procese s ne posve identičnom novoštokavskom dijalektom podlogom.

za raznojezične religijske ili bar civilizacijske zajednice. Razumije se, mnogo češće se takav identitet odnosi na određeni ljudski kolektiv. Dijasistem obično predstavlja etnološki identitet neke zajednice, s time da ponekad neki dijelovi takve zajednice i nisu nje svjesni (primjeri u Amazoniji, Novoj Gvineji, subsaharskoj Africi i sl.), ali dijasistem nije uvijek predstavnik kakva određenoga identiteta, kao što je to primjerice slučaj sa srednjojužnoslavenskim dijasistemom, koji obuhvaća sve dijalekte između hrvatsko-slovenske granice na sjeverozapadu, srpsko-bugarske i srpsko-makedonske granice na jugoistoku, ali ne predstavlja nikakav njihov zajednički identitet.¹⁰ Dijasistem može predstavljati i folklorni identitet jednoga dijela nacionalne zajednice, kao što je to slučaj s već spomenutim sardskim dijasistemom u talijanskoj naciji. Može se čak govoriti i o tome da su dijalekti također predstavnici folklornoga regionalnog identiteta (na malo drugačiji način).

Standardni jezici funkcioniraju kao jedan od nositelja nacionalnog kulturnog identiteta. To vrijedi čak i onda kada nacija posjeduje dva standardna jezika pa oba norveška standardna jezika (nynorsk i bokmal) i oba armenska zajedno vrše tu funkciju. Još nedavno to je bilo aktualno i kod Albanaca (gegijski i toksijski) i kod Grka (katarevusa i dimotiki).

Konkretno realizacijske varijante apstraktnih standardnih jezika, kao što je već rečeno, za nacionalne kolektive koji se njima služe, funkcioniraju u svemu savršeno jednako kao i standardni jezici bez varijanata. To onda znači da na isti način predstavljaju i identitet svojih nositelja. Za Švicarce je njihov švicarski njemački i švicarski francuski u praksi savršeno ono isto što je primjerice za Šveđane njihov švedski jezik, za Čehe njihov češki ili za Mađare njihov mađarski. Zato švicarski standardni njemački¹¹ i švicarski standardni francuski predstavljaju upravo švicarski kulturni identitet. Nema nikakva razumna razloga zašto bi germanofoni ili frankofoni Švicarac morao imati 24 sata neprestano na umu da njegov jezik, kojim se svakodnevno i u raznim prilikama služi, ima specifične odnose sa standardnim jezikom Nijemaca ili Francuza. Švicarac tu činjenicu zna, svjestan je i njezine operativne vrijednosti (praktički nije potreban prijevod), ali uglavnom ne misli o njoj. Slično je s hrvatskim jezikom. Problematika apstraktne standardne novoštokavštine nije za prosječnoga Hrvata svakodnevna briga; ta se pitanja tiču samo dijela hrvatskih profesionalnih jezikoslovaca.

¹⁰ Izvan čisto jezične sfere nema nikakva drugoga zajedništva koje bi obuhvaćalo samo srednjojužnoslavenski prostor, i to upravo cijeli taj areal i ništa drugo izvan njega.

¹¹ Misli se, naravno, na standardni njemački jezik kakav se upotrebljava u Švicarskoj, a ne na tzv. *Schweizertütsch*, koji je nestandardan nadregionalni razgovorni jezik.

Hrvatski standardni jezik, onakav kakav jest, ujedno je, kako smo po svemu vidjeli, i bitna odrednica hrvatskoga nacionalnoga i kulturnog identiteta. To vrijedi podjednako za sve Hrvate: one koji su građani Republike Hrvatske, one koji su pripadnici hrvatskih manjina u susjednim zemljama, one koji pripadaju hrvatskoj dijaspori u svijetu i osobito one koji predstavljaju jedan od triju konstitutivnih naroda u državi Bosni i Hercegovini. Bosansko-hercegovački Hrvati su s vlastitim svojim hrvatskim nacionalnim i kulturnim identitetom konstitutivan narod u Bosni i Hercegovini, bez njega to i ne bi bili. A taj identitet uključuje i hrvatske jezične osobine. Pojam apstraktne standardne novoštokavštine ne može biti povodom da se potcijeni ili ukloni hrvatski jezik Hrvata u BiH, ne manje nego jezik samih Hrvata u Hrvatskoj. Ali ne dolazi u obzir ni stvaranje nadnacionalnoga bosansko-hercegovačkog standardnog jezika, kao što bi to, čini se, željeli neki od protektora Bosne i Hercegovine.¹² Hrvati se ne smiju i neće se miješati u jezična pitanja drugih dvaju konstitutivnih naroda, ali ne mogu i neće pristati da u jeziku budu tretirani drugačije nego oni.

U tome smislu treba vidjeti kakav je stvarni odnos hrvatskoga, bošnjačkog i srpskog jezika.¹³ Što se tiče hrvatskoga i srpskog standardnog jezika, njihova je i priroda i fizionomija već prilično jasna. Kako je već spomenuto, njihove genetske novoštokavske osnovice, iako inače ne posve identične, očituju se identično primjerice u brojevima 1-10 ili u osobnim imeničkim zamjenicama, što su, barem u Europi, najpouzdaniji pokazatelji genetskolingvističkih odnosa. Konkretno: *jedan, dva, tri, četiri, pet, šest, sedam, osam, devet, deset* kao i *ja, ti, on, ona, ono, mi, vi, oni, one, ona*. To je dakle isto i u hrvatskome i u srpskome standardnom jeziku, ali različito od bilo kojega slavenskoga standardnog jezika izvan srednjoužnoslavenskog područja, pa i slovenskoga standardnog jezika, kojemu je dijalektna osnovica genetski najrodnija novoštokavskoj osnovici standardnoga jezika i hrvatskog i srpskoga. Zato se hrvatski i srpski standardni jezik tretiraju u dijelu lingvistike, osobito sociolingvistike, kao kon-

¹² O toj problematici u širem smislu raspravljam u prilogu *Odnos hrvatskoga i bosanskoga odnosno bošnjačkoga jezika*, u *Osvit*, Mostar, 1999., br. 2-3, str. 15-20. Taj je tekst dva puta pretiskan: *Jezik*, Zagreb, XLVII/1999.-2000., br. 1, str. 13-16, i *Bilten* Udruge daka Franjevačke klasične gimnazije - Visoko, Zagreb 2001., br. 4, str. 36-39. Recenzija toga teksta, potpisana M. J., objavljena je u zagrebačkom *Večernjem listu*, XLIII/1999., 13. prosinca, str. 28.

¹³ Ovdje se ne raspravlja o crnogorskoj problematici, jer to nije u okviru obrađivanih tema, ali može se reći da, usprkos gotovo potpuno srpskomu civilizacijskom leksiku, u fonetici predlaganoga crnogorskog standarda ima osobina koje oštro odudaraju od svih drugih oblika standardne novoštokavštine. To je specifično ponašanje jata i uvođenje triju novih grafema za foneme bilježene u latinici *ž, š, ž* (u ćirilici za *з* latinično slovo *s* kao u makedonskoj ćirilskoj grafiji za *š, ž* isti dijakritik na odgovarajućim ćirilskim slovima).

kretno varijante apstraktne standardne novoštokavštine, što, kao što smo također vidjeli, ne poništava stvarnu situaciju da i hrvatski i srpski standardni jezik funkcioniraju u praksi kao svi drugi standardni jezici.

Tako stoje stvari s hrvatskim i srpskim standardnim jezikom što se tiče njihove dijalektne osnovice. Ali osnovica jednoga standardnog jezika određuje samo njegove temeljne glasovne, gramatičke i rječničke osobine, a ono po čemu on može vršiti funkciju jezičnoga instrumenta moderne civilizacije, to je tzv. jezična nadgradnja, tj. norma, viša sintaksa i viša frazeologija, sveukupno nazivlje i sl. U tome se hrvatski i srpski standardni jezik razlikuju posve osjetno i prepoznatljivo. Za ilustraciju te činjenice obično se služim jednom banalnom rečenicom koja bi mogla stajati u bilo kojem školskom udžbeniku iz kemije. U hrvatskoj bi verziji glasila ovako: *Bijela sol za kuhanje kemijski je spoj natrija i klora*. Srpska je verzija posve različita: *Bela so za kuvanje hemijsko je jedinjenje natrijuma i hlora*. U srpskoj bi verziji, naravno, reprezentativan oblik bio u ćirilici, ali latinicu sami Srbi smatraju drugim srpskim pismom. Sličan je i srpski status ijekavice, nju srpska norma također priznaje. To znači da bi umjesto *bela so*, moglo u srpskoj verziji gornje rečenice stajati i *bijela so*, osobito u srpskoj jezičnoj praksi u Bosni i Hercegovini.¹⁴ Drugim riječima, najreprezentativnija bi bila realizacija srpske verzije s *bela* u ćirilici, srednji bi status imale realizacije s *bela* u latinici i s *bijela* u ćirilici, a najmanje bi reprezentativna bila realizacija s *bijela* u latinici. No, sve drugo ostaje isto.¹⁵

Hrvati u BiH ne mogu čuvati svoj nacionalni i kulturni identitet u pitanjima jezične nadgradnje, a da pristanu na odricanje od osobina kakve su u Hrvatskoj. To vrijedi i za one u gore citiranoj rečenici. Koliko je poznato, ni Srbi ne žele pristati na slično odstupanje u odnosu na jezičnu praksu u Srbiji. No, u tom bi kontekstu bilo zanimljivo vidjeti kako bi to konkretno izgledalo kada bi Hrvati i Srbi u BiH prihvatili pod bosanskim imenom bošnjački jezik.

To se može vidjeti, bar otprilike, ako pokušmo iznaći kako bi citirana rečenica zvučala u bošnjačkoj verziji. Sadržaj te rečenice s prirodnoznanstvenom (kemijskom) tematikom nije dođuše tipičan za jezičnu nadgradnju u bošnjačkome jeziku, ali ono što je tipična jezična nadgradnja, i ne predstavlja pravi problem. Pokušajmo dakle ustanoviti kakva bi bila bošnjačka verzija citirane rečenice.

Nećemo to pokušati prema jezičnom stanju u bosansko-hercegovačkim masovnim medijima, poznato je kakva je u njima jezična situaci-

¹⁴ Isto vrijedi i za jezičnu praksu Srba u Hrvatskoj, izuzev krajnji sjeveroistok.

¹⁵ Moguć je i naglašeni izričaj. Tada bi u hrvatskoj verziji umjesto *je* između *kemijski* i *spoj* stajalo *jest* između *kuhanje* i *kemijski*, a u srpskoj bi verziji između *kuvanje* i *hemijsko* vjerojatniji bio oblik *jeste* nego *jest*.

ja, a ključne pozicije drže bošnjački kadrovi. Poslužit ćemo se dakle djelima reprezentativnih bosanskih jezičnih stručnjaka Alije Isakovića i Senahida Halilovića.¹⁶ Pokušat ćemo, znači, u Isakovićevu *Rječniku* i u rječniku Halilovićeve *Pravopisa* naći kakav je tretman pojedinih oblika iz naše rečenice, tj. *sol/so*, *kuhanje/kuvanje*, *kemijski spoj/hemijsko jedinjenje*, *natrij/natrijum*, *klor/hlor*. U toj su rečenici identični samo oblici *za*, *je*, *i*, a oni ionako pripadaju dijalekatnoj osnovici standardne novoštokavštine, ali ne nadgradnji. Osnovici doduše pripadaju i oblici *bijela/bela* i *sol/so*, pa donekle i *kuhanje/kuvanje*, ali refleksi *jata*, kako smo vidjeli, samo su djelomična razlika, a što se tiče oblika *sol/so* i *kuhanje/kuvanje*, već je rečeno da ni dijalektna osnovica nije posve ista.

Isakovićevo i Halilovićevo djelo imaju svako od njih svoju vlastitu zadaću, pa zato u njima nećemo naći sve potrebne odgovore, barem ne sve u obama, jer Isaković donosi u *Rječniku* u izboru oblike potvrđene kod bošnjačkih pisaca 19. i 20. st., a Halilović ima u rječniku samo riječi u kojima je prisutan bilo kakav pravopisni problem prema najširem shvaćanju samoga pravopisa. Tehnika prikazivanja u oba je autora slična.

Isaković uz preporučljiv oblik riječi donosi još i oblik koji se također pojavljuje, a taj nepreporučljivi upućuje onda na odgovarajućem abecednom mjestu na onaj preporučljivi, i to s pomoću kratice *v.* (vidi). Halilović preporučljive oblike donosi samostalno, a nepreporučljive upućuje na one preporučljive (također s pomoću *v.*). Tako ćemo i ovdje predstavljati citate iz obojice konzultiranih autora. Ako pak jedan od njih uopće ne donosi kojega oblika, uza nj ćemo postaviti znak \emptyset . Evo toga predstavljanja:

- *sol/so*: Isaković uza *so* navodi i *sol*, a uza *sol* daje *v. so*; Halilović donosi *so* samostalno, a uza *sol* dodaje *v. so*; pretpostavljena preporuka: *so*;

- *kuhanje/kuvanje*: Isaković donosi samo *kuhanje*, ali uza *kuhar* se navodi i *kuvar*, no *kuvar* se upućuje na *kuhar*; Halilović *kuhanje* donosi samostalno, a *kuvanje* upućuje na *kuhanje*; pretpostavljena preporuka: *kuhanje*;

- *kemijski/hemijski*: Isaković uz *hemijski* navodi i *kemijski*, a *kemijski* upućuje na *hemijski*; Halilović *hemijski* donosi samostalno, a *kemijski* i on upućuje na *hemijski*; pretpostavljena preporuka: *hemijski*;

- *spoj/jedinjenje*: u Isakovića *spoj* \emptyset , *jedinjenje* \emptyset ; u Halilovića *spoj* samostalno, *jedinjenje* \emptyset ; pretpostavljena preporuka: *spoj*;

- *natrij/natrijum*: u Isakovića i *natrij* \emptyset i *natrijum* \emptyset ; Halilović ima samo *natrij* samostalno, *natrijum* \emptyset , no Halilović i sva druga imena kemij-

¹⁶ Alija Isaković, *Rječnik bosanskoga jezika*, četvrto, dopunjeno i ispravljeno izdanje, Sarajevo, Bosanska knjiga, 1995., 391 str.; Senahid Halilović, *Pravopis bosanskoga jezika*, Sarajevo, Kulturno društvo Bošnjaka Preporod, 1996., 627 str.

skih elemenata donosi samo u obliku na *-ij*, izostavljajući oblike *-ijum*; pretpostavljena preporuka: *natrij*;

- *klor/hlor*: u Isakovića *klor* \emptyset , *hlor* \emptyset , ali nalazimo *hlorisan*, uz koji stoji i *kloriran*, no *kloriran* se ne pojavljuje na svojem mjestu po abecednom redu; Halilović donosi *hlor* samostalno, a *klor* upućuje na *hlor*; pretpostavljena preporuka: *hlor*.

Veoma sam daleko od pomisli da određujem bilo koju bošnjačku jezičnu normu (pravopisnu, gramatičku, rječničku), ali s pozivom na citirane bošnjačke autore opravdano je bar *pretpostavljati* kakva bi ta norma mogla biti. Za ovdje obrađivanu rečenicu ona bi vjerojatno glasila: *Bijela so za kuhanje hemijski je spoj natrija i hlora*.

Ostavljajući po strani ijekavsko-ekavski odnos kao samo djelomično relevantan (*bijela/bela*), naći ćemo u toj verziji podjednako i hrvatskih i srpskih crta.¹⁷ Ono što je sigurno jest da takvu jezičnu verziju Hrvati u BiH ne mogu priznati ni prihvatiti kao svoju, pristati da ih ona predstavlja u školstvu, nakladništvu, u dokumentima i u svemu ostalome. To bi značilo odreći se nacionalnoga kulturnog identiteta u nečem što predstavlja jedno od temeljnih prava čovjeka. Problem je očito veoma složen i teško tehnički rješiv, ali uz dobru volju i stvarno ljudski međusobni odnos sve se može riješiti.

LANGUAGE AS ESSENTIAL DETERMINANT OF CULTURAL IDENTITY

Summary

In Bosnia-Herzegovina, the position of official language is recognized to standard languages of all three constituent peoples - Bosniaks, Croats and Serbs. These three languages are known for very typical shared properties, including the fact that native speakers of these languages understand each other in a very high degree. On the other side, in common usage they function as any other European standard language. Coexistence of three standard languages in the same state, spoken and cherished by ethnic communities which live quite intermingled, causes serious problems. There is a tendency to make the language of Bosniaks who live concentrated in Bosnia-Herzegovina the official language of all three constituent peoples under the name of "Bosnian language". This is unacceptable to

¹⁷ S jedne strane *kuhanje, spoj* i *natrij*, s druge *so, hemijski* i *hlor*.

Croats of Bosnia-Herzegovina because it would involve a change of their already existing language and a deprivation of their cultural identity shared with the Croats in Croatia.

(Translated by Mato Zovkić)